

**СЎЗ МОРФЕМ ТАРКИБИНИНГ НОМУТАНОСИБЛИГИГА
МУНОСАБАТИ МАСАЛАСИГА ДОИР**

Аҳмедова Ҳикматхон
ҚўқонДПИ, катта ўқитувчи,

Муҳаммаджонова Дилхаё,
Абдумажидова Феруза,
Нўмонова Рухшона

Рус тили ва адабиёти факультети талабалари

Аннотация

Мақолада лисоний бирликлар шакл ва маъно номутаносиблигининг функционал, систем ва структур турлари; сўз морфем таркиби унсурларининг уларга муносабати каби масалалар хусусида сўз юритилади

Аннотация

В статье речь идет о функциональных, системных и структурных асимметриях формы и содержания языковых единиц и к ним отношения морфемные строения лексических единиц.

Таянч сўз ва иборалар: функционал номутаносиблик, систем номутаносиблик, структур номутаносиблик, вазилавий(функционал) унсур, таксономик унсур, семантик унсур, асемантик унсур,, афункционал унсур.

Ключевые слова и выражения: функциональная асимметрия, системная асимметрия, структурная асимметрия, функциональный элемент, таксономический элемент, семантический элемент, асемантический элемент, афункциональный элемент.

Тилнинг ифодаловчи (шаклий) ва ифодаланувчи (мазмун) сатҳларига ҳос лисоний бирликлар ва уларнинг ўзаро муносабатига кўра, лисоний номутаносиблик уч турга бўлинади:

- а) функционал (вазилавий) лисоний номутаносиблик;
- б) систем лисоний номутаносиблик;
- в) структур лисоний номутаносиблик.

Функционал лисоний номутаносиблик бир лисоний шаклга ҳар хил маъновий қиймат юклаш ёки айни бир маънони ҳар хил шакллар орқали ифодалаш билан вужудга келади. Бу номутаносибликнинг асосий кўринишларига кўп маънолилиқ, омонимия, синонимия, дублет киради.

Систем лисоний номутаносиблик тил тизимида амалда бўлувчи айрим ҳодисаларнинг нотекис ривожланиши жараёнида кўзга ташланади. Масалан, муайян бир мазмуний майдонда синонимик муқобиллар ижобий ва салбий маънолар билан ҳар хил ҳажмдаги гуруҳлар ҳосил қилиши лисоний номутаносибликнинг систем турига мансуб бўлади.

Структур лисоний номутаносиблик тилнинг луғавий (лексик), грамматик, орфографик ва бошқа сатҳларига хос бирликларни ўз ичига олади. Структур номутаносиблик лисоний номутаносибликнинг юқоридаги икки турига караганда, кенг тарқалган. Айниқса, тилнинг синтактик сатҳига хос номутаносиблик лисоний номутаносибликнинг тилнинг бошқа сатҳларига хос номутаносибликлар билан муносабатдош бўлади¹.

Структур лисоний номутаносиблик тил бирликлари таркибий қисмларининг миқдори ва шу миқдор билан мувофиқлашувчи маъно ва вазифа муносабатига асосланади. Шунинг учун ҳам лисоний номутаносибликнинг бу тури тилнинг синтактик сатҳи ҳодисаларида анча фаол бўлади. Масалан, гап ва сўз бирикмалари қурилишини олсак, уларнинг таркибида функционал (вазифавий) ва таксономик компонент--қисмлар мавжуд бўлади. Функционал (вазифавий) компонент-қисмлар синтактик қурилмаларнинг функционал позициядаги унсурларига (аниқроғи, гап бўлақлари ва қўшма гапнинг тўлиқ предикатив асосли қисмларига) тенг келади. Бу қисмлар мустақил тарзда синтактик ва семантик қийматга эга бўлади. Таксономик характердаги қисмлар (компонентлар) мураккаб ва икки ёқлама ҳодисалар саналиб, функционал қисм билан мувофиқлашиб тенг келиши ҳам, мувофиқлашмай тенг келмаслиги ҳам мумкин. Синтактик-семантик жиҳати мутаносиб (симметрияли) қурилмаларда бу икки ҳодиса, яъни функционал ва таксономик қисмлар бир синтактик позицияда тўқнашади, яъни айни бир компонент-қисм ҳам функционал, ҳам таксономик бирлик ҳисобланади. «Ўнта дафтар»,

¹ Абдусаматов Р. Функционал ва таксономик бирлик тушунчалари ҳамда синтактик муносабат масаласи // Ўзбек тили тараққиёти муаммолари(илмий асарлар тўплами). 1 – китоб. Тошкент, 1992. 97-98-б.; Розикова Г.З. Ўзбек тилида синтактик полисемия. Номзодлик диссертацияси автореферати. Тошкент, 1999. 10 – б.

«Талабалар клубга тўпланди» сингари қурилмаларда уларнинг функционал (ўнта, дафтар; талабалар, клубга, тўпланди) қисмлари айна ўринда таксономик қисмлар ҳам ҳисобланади. Функционал қисм синтактик қурилманинг маъно ва вазифага эга бўлган унсуридир. Синтактик қурилманинг қисмларидан бири фақат таксономик характер касб этганда, у тилнинг қайсидир ҳодисасини эслатувчи фақат шаклий-моддий хусусиятга эга бўлиб, тилнинг моддийлашган шу шаклига хос вазифа бажармайди, унинг лисоний маъносини юзага чиқармайди².

Функционал ва таксономик қисмлар ва уларнинг ўзаро муносабатини синтактик сатҳ ҳодисаларида кўрадиган бўлсак, уни қуйидаги гап қурилиши ёрдамида яққол тасаввур этиш мумкин: Миллий тилни йўқотмоқ миллатнинг руҳини йўқотмоқдир (А.Авлоний). Мазкур гап қурилишида олти таксономик, яъни шаклий қисм(бирлик) мавжуд: миллий, тил(ни), йўқотмоқ, миллат(нинг), руҳ(ини), йўқотмоқ(дир). Функционал қисмларга келсак, мазкур гап қурилишида иккитагина қисм мавжуд: эга (миллий тилни йўқотмоқ) ва кесим (миллатнинг руҳини йўқотмоқдир). Структур лисоний номутаносибликнинг бор моҳиятини ана шу мисолнинг ўзидаёқ яққол кўриш мумкин³.

Синтактик сатҳ ҳодисаларига хос шаклий-мазмуний номутаносиблик ҳақидаги йўл-йўлакай маълумотлар В.Г.Гак, Н.Маҳмудов, А.Нурмонов, А.Бердиалиев, Р.Расулов, Р.Абдусаматов, Б.Шеронов, Р.З.Розиқова сингари олимларнинг турли даврларда ёзилган тадқиқотларида учрайди. Хусусан, синтактик сатҳ ҳодисаларига хос номутаносибликнинг парадигматик номутаносиблик ва синтагматик номутаносиблик (В.Г.Гак) деб аталувчи икки тури проф. А.Бердиалиев томонидан ўзбек тили синтактик ҳодисаларига ҳам татбиқ этилган. Маълум қилинишича, синтагматик номутаносибликда синтактик қурилмаларнинг маъновий – вазифавий жабҳаси билан уларнинг моддий-шаклий жабҳаси бирликлари мувофиқ келмайди. Номутаносибликнинг бу тури икки омил таъсирида пайдо бўлади. Бу омилларнинг бирини лисоний ортиқчалик, иккинчисини лисоний тежамлилик деб аталади. Лисоний тежамлиликда мураккаб фикр оддий шакллар

² Розиқова Г.З. Ўша автореферат. 10-б.

³ Бердиалиев А. А.Навоий асарлари тилининг бир синтактик хусусияти ҳақида // Алишер Навоий (илмий мақолалар тўплами). Хужанд. 1991. 41-43 б.

воситасида ифодаланади ёки бутун бир фикрни рўёбга чиқарувчи унсурлардан баъзилари шаклий ифодага эга бўлмайди. Лисоний ортикчалик лисоний тежамлилиқнинг акси. Бу қонуният амал қилган синтактик қурилмаларда уларнинг айрим шаклий бирликлари шу шаклий бирликларнинг тилда расмийлашган маъно ва вазифаларидан холи бўлади, яъни маъносиз ва вазифасиз мақом касб этади⁴.

Сўз таркибининг асемантик, афункционал характердаги лисоний унсурлари шакл ва мазмун номутаносиблигининг структур номутаносиблик деб аталувчи турига қарашли бўлади. Структур лисоний номутаносибликнинг лексемаларга хос кўриниши ҳам синтагматик характердаги номутаносиблик ҳисобланди. Сўз таркибига хос синтагматик номутаносиблик ҳам, синтактик қурилмаларда бўлгани каби, сўз таркибида функционал қисмлар билан бир қаторда, афункционал-асемантик қисмларнинг ҳам мавжудлигига асосланади. Бу жараён сўз таркибини ички—морфем қисмларга ажратиш йўли билан амалга оширилади. Сўз таркибининг шаклий қисмлари билан шу қисмларга тилда расмийлашиб, оммалашган маъновий қисмлар мувофиқлашса, бундай сўзлар таркибидан асемантик ва афункционал қисмларни қидириш фойдасиз. Чунки сўзнинг сўз ясалиши ёхуд шакл ўзгариши амалларини кўзда тутган морфем қурилишда асемантик ва афункционал лисоний унсурлар мавжуд бўлмайди. Ўзбек тилида таркибида ҳозирги ўзак ва расмий тарзда оммалашган аффикслар мавжуд бўлган барча сўзларнинг морфем қурилиши ана шундай, яъни улар асемантик ва афункционал қисмлардан холи. Уларнинг таркибий қисмлари фақат функционал ва семантик морфема (морф)ларга ажралади: мевазор(мева-зор), ишчи(иш-чи), билимдон(бил-им-дон), тўшак (тўша-к); болалар (бола-лар), китобнинг (китоб-нинг), фойдаси (фойда-си) каби. Кўзойнак (кўз-ойнак), кўричак (кўр-ичак); қозон-товоқ (қозон, товоқ), олди-берди (олди, берди), катта-кичик (катта, кичик), тез-тез (тез, тез), типидаги кўшма, жуфт ва такрорий сўзлар таркиби ва уларнинг қисмлари ҳам шу гуруҳга киради. Уларнинг лисоний табиати лисоний бирликларнинг ифода ва мазмун муносабатини тасаввур этирувчи «1:1» схемаси(формуласи)га мос бўлади.

Сўзни морфем қисмларга ажратганда, расмий морфема кўринишидаги бирор қисмнинг (унинг ўзак ёки аффиксга мойиллигидан қатъий назар, бошқа

⁴ Тожиёв Ё. Ўзбек тили морфемикаси. Тошкент, 1992.

синтагматик қуршовларда ҳам тилда расмий мақомга кирган маъно ва вазифаси уқилмаса, бундай қисм(унсур)лар шу сўз таркибининг таксономик мақомдаги асемантик ва афункционал қисми (унсури) ҳисобланади. Бу лисоний ҳолат лисоний бирликлар ифода ва мазмун планлари номувофиқлигини кўрсатувчи шакл ва мазмун номутаносиблигини билдиради. У шакл ва маъно номутаносиблигининг тилнинг сўз ясалиши ва шакл ясалиши жараёнларини акс эттирувчи морфем сатҳига хос кўриниши саналиб, синтагматик номутаносибликнинг сўзнинг морфем қурилишига қарашли бўлади. Эпақа, эпчил, етакла, етакчи, олға, олдин; ёқимтой, мирзатерак, мирзачўл; афт-ангор, бирда-ярим, биратўла, тўс-тўпалон, дарду ҳасрат, изма-из ва ҳ.к. юзлаб сўзлар таркибида таксономик тавсифдаги ана шундай лисоний унсурлар мавжудки, уларнинг таркиби ҳам лисоний номутаносибликнинг синтагматик турига киради. Бу луғавий бирликларнинг айримлари, биринчидан, тилнинг ҳозирги нуқтаи назаридан расмий мақомдаги морфем қисмларга ажралмайди (эпақа, эпчил, етакчи, олға, олдин); иккинчидан, расмий мақомда морфем қисмларга ажраладиган айримларида улар таркибидаги морфем қисмлардан бири расмий оммалашган одатдаги лисоний маъно ва вазифасидан холи бўлади (мирза: мирзатерак, мирзачўл; ангор: афт-ангор, тўс: тўс-тўпалон; -да: бирда-ярим, -а: биратўла; у-: дарду ҳасрат; ма-: изма-из). Фикримизнинг исботи учун «мирзатерак», «мирзачўл» сўзлари таркибида ўзак морфемалардан бири тусида иштирок этаётган «мирза» унсурига «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да (М., 1981) берилган шарҳга мурожаат қиламиз. Бу манбада мазкур унсурнинг лексема (сўз) мақомидаги хусусиятлари берилган. Унинг «ёзув ишларини олиб борган лавозимли киши, котиб (Амлоқдорнинг мирзаси...қаламини қўлига олди. С.Айний) маъносидаги историзм (тарихий сўз); «саводли, ўқимишли ёш кишиларга ҳурмат билан мурожаат этиш» шаклидаги (кўчма маъноли); «юқори табақаларга мансублик(жаноб)»ни билдирувчи шахс» маънолари ҳамда «эркак кишиларга қўйиладиган исм» эканлиги қайд этилган. Энди «мирзатерак», «мирзачўл» лексемалари таркибида уларнинг морфемага ўхшаш қисмларидан бири сифатида иштирок этган «мирза» унсури сўзнинг луғавий маъноли қисми деб бўладими? Бу икки сўз таркибида «мирза»нинг «Изоҳли луғат»да қайд этилган қайси маъноси сақланган? «Ёқимтой», «эркатой» лексемалари таркибидаги «той» унсури ҳам «мирзатерак»,

«мирзачўл» лексемалари таркибидаги «мирза» унсури каби тилда расмий тусга кирган одатдаги луғавий маъноларидан маҳрум бўлган. Энди уни шу сўзлар таркиби нуқтаи назаридан луғавий қийматга эга семантик унсур деб бўлмайди. Бироқ «мирза» унсури «мирзатерак», «мирзачўл»; «той» унсури «эркатой». «ёқимтой» сўзлари таркибида шу сўз-дериватларни ясовчи, мотивловчи функционал унсур сифатида иштирок этган: «мирзачўл», «мирзатерак»; «ёқимтой», «эркатой» ясалган (ясама) сўзлардир.

Сўз таркибида тилда расмийлашган маъно ва вазифасидан узоқлашиш аффикс характеридаги морфемаларнинг ҳам анчасига хосдир. Масалан, «синтактик шакл ҳосил қилувчи баъзи аффикс морфемалар ...ўз маъносидан узоқлашган бўлиши, ўз вазифасини бажармаслиги, модал шакл ҳосил қилувчи сифатида қўлланадиган бўлиб қолиши мумкин. Чунончи, «тездан», «бирга», «шунда» (...); «ғоятда», «бирдан», «шубҳасиз», «сўзсиз» ...; «бор—боргин», «ёзинг—ёзингиз», «томиз—томиздир», «бири—бириси», «толди—толикди», «кечаси», «эртаси», «эртага», «қараганда», «хақида», «тўғрисида», «афтидан» кабилар... Ҳозирги кунда уларни алоҳида морфема сифатида қараб бўлмайди»⁵.

Келтирилган сўзлар таркибида айрим морфологик кўрсаткичлар шу сўзлар морфем таркибининг афункционал (новазифавий), яъни таксономик қисмлари мақомида иштирок этиб, морфем сатҳга хос сўз ясалиши ва шакл ясалиши жараёнлари билан қоришган шаклий-мазмуний номутаносибликни келтириб чиқарган. Фикримиз далили учун проф.А.Бердиалиевнинг илмий-оммабоп мақомда нашр этилган «Сўзлар оламига саёҳат» рисоласидан ўрин олган «яйлов» сўзи ҳақидаги мулоҳазасига мурожаат қиламиз. Унда шундай ёзилади: «...оғзаки ва ёзма нутқимизда ҳам, матбуот саҳифаларида ҳам яйлов сўзи тез-тез учраб туради... Бу сўз чорва моллари боқиладиган кенглик (қир, дала) маъносини англатади. Агар бу сўзнинг тарихий маъносини ҳисобга олганимизда эди, уни «Қишки яйловларда» каби шу (қиш) фаслга нисбатан ишлатмаган бўлардик. Чунки «яйлов» сўзи тарихан «йй», «-ла» , «-в» унсурларидан ташкил топган. Унинг «йй» қисми мустақил маъноли сўз бўлган—«ёз»(лето) маъносини билдирган. «-ла» унсури «йй»га қўшилиб, «ёзла», «ёзни ўтказ» маъносидаги янги лексемани ҳосил қилган бўлса, «-в» қўшимчаси «ййла»га бирикиб, «ёз фаслини ўтказадиган жой», «кенглик»

⁵ Бердиалиев А. Сўзлар оламига саёҳат. Хужанд, 2012.

маъносидаги яна бошқа янги сўз ясаган. Хуллас, «яйлов» сўзи «қишлов» (қиш-ла-в) сўзининг зид маъносини билдирувчи луғавий бирлик характерини касб этган». Муаллиф(А.Бердиалиев) «яйлов» ҳақидаги фикрларини унинг (шу сўзнинг) «яхшигина ҳордиқ чиқармоқ, «дурустгина сайр қилмоқ» маъноларини билдирувчи «яйрамоқ» сўзи ва унинг ўзак (тарихан) қисми билан хам генетик боғлиқлигини эътироф этган ҳолда, давом эттирган⁶.

Хуллас, ўзбек тилида морфем таркибида расмий лисоний маъноси ва вазифасидан узоқлашган луғавий ва морфологик унсурлар анча. Улар алоҳида тадқиқотлар объектидир.

⁶ Бердиалиев А. Ўша асар.